

Чебан Марина
(Львів)

МИКОЛА АНДРУСЯК ЯК ІСТОРИК Й ОРГАНІЗАТОР НАУКИ

Микола Григорович Андрусак (1902–1985) досі є недостатньо відомою постаттю в українознавстві, хоча займав помітне місце в українському науковому й громадському житті 30–40-х років ХХ ст. Він залишив по собі пам'ять як дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) у Львові, директор Інституту історії України у Києві (1941–1942). Під час Другої світової війни історик був змушений покинути рідні терени і досліджувати історію України вже на еміграції. Годі шукати бодай якоїсь згадки про нього у радянських виданнях – всіх тих, хто покинули рідну землю, називали зрадниками, не вартими уваги. Однак, із здобуттям Україною незалежності, постала потреба повернути імена видатних науковців, письменників, громадських діячів, перевидати їхні праці, упорядкувати архіви в Україні та діаспорі. Заслуги Миколи Григоровича Андрусяка спонукають до поглибленого вивчення його життєвого шляху, громадської, культурно-освітньої та наукової діяльності, що дозволить не лише відтворити біографію вченого, а й осмислити місце і роль в новітній історії нашої держави.

Микола Андрусак народився 20 лютого 1902 р. у селі Переволочній Золочівського повіту в Галичині (тепер Буський район Львівської області)¹. Він був четвертою дитиною і єдиним сином в селянській родині Григорія Андрійовича Андрусяка й Анастасії Андріївни Рудко². Про дитячі та юнацькі роки майбутнього історика відомо небагато, здебільшого, із фрагментарних спогадів та автобіографії, доведеної до 1932 р.

Микола навчався у народній школі. Оскільки першим селянином з Переволочної, що здобув вищу освіту був директор «Народного Дому» у Львові, москвофіл Василь Лагола, деякий час у селі переважали москвофільські настрої. «Переважно москвофільського напрямку держалася інтелігенція, що вийшла з переволочанських селянських родин, – Лаголи й споріднені з ними Івахови й Рудки. Останні й були ріднею моєї матері»³, – згадував він. Однак батько Григорій Андрійович прагнув бачити Миколу священиком і був переконаний, що так станеться, якщо син «держатиметься української партії»⁴. Тому й віддав його 2 лютого 1913 р. до Бродівської гімназії. Вчинок батька не схвалили дядьки Миколи Андрусяка по лінії матері, Іван та Михайло Рудки, але саме це допомогло Григорію Андрійовичу уникнути Талергофу, куди потрапили старенькі неписьменні селяни Андрій та Катерина Рудко, батьки його дружини. У цей концтабір, як відомо, австрійська військова адміністрація запроторила тисячі українців, насамперед москвофілів.

Однак, як свідчать шкільні свідоцтва у Бродях, Микола закінчив лише перший клас⁵. Навчання перервала Перша світова війна. Три роки лихоліття він пробув у рідному селі, втративши надію на закінчення гімназії, оскільки у 1916 р. його батька мобілізували до царської армії. Поновити гімназійні студії йому вдалося за сприяння односельчанина, викладача Української приватної гімназії в Яворові Петра Івахіва. Він переконав матір Миколи відправити сина до Яворова, аргументуючи тим, що «там можна було дешево прожити»⁶. Як згадував М. Андрусак, завдяки о. Івахіву, він добрався до Яворова та оселився там у передміщанина на Загородах, Гриця Балакіма. Проте навчання в

українській приватній гімназії теж тривало недовго, до першолистопадового повстання 1918 р. Після розпаду Австро-Угорської імперії та проголошення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) молодий гімназист два тижні «ходив вартувати біля різних магазинів, опісля ж, коли вже змобілізовано відповідну кількість війська» зміг повернутися додому. В цьому йому допоміг отець Чайківський, який в урядових справах їхав до Тернополя і підвіз Миколу через Вишеньку, Жовкву та Жовтанці до Красного. Про цю подорож Андрусяк залишив цікаві подорожні згадки⁷.

Поновлювати навчання Миколі довелося вже в новоствореній Державній українській гімназії в Золочеві. Тут він не закінчив навіть четвертого класу, бо 23 травня 1919 р., під час наступу армії Галлера у Східну Галичину, зголосився до Української Галицької Армії (УГА), в якій служив до ліквідації в кінці квітня 1920 р.⁸ Про фронтний період життя, вишкіл та виховання стрілецтва М. Андрусяк написав декілька історико-мемуарних студій⁹. Невдовзі він вступив до Армії УНР, навчався в юнацькій школі в Станиславові, яка влітку 1920 р. функціонувала в колишньому будинку місцевої в'язниці. Поряд з навчанням військової справи там проводилися лекції на актуальні суспільно-політичні теми відомих українських урядовців, зокрема міністрів уряду УНР Івана Фещенка-Чопівського (про економічні основи самостійної України), Осипа Безпалка (про український національний державний світогляд) та ін. Цикл доповідей про українське національне державне будівництво виголосив генерал Микола Шаповал. Отже, світогляд майбутнього історика формувалася під впливом національно-визвольних змагань, свідком і учасником яких він був¹⁰.

22 листопада 1920 року над Збручем, коло Підволочиська, війська УНР склали зброю. Після цього М. Андрусяк залишив своїх придніпрянських товаришів по зброї, і переодягнувшись у селянське вбрання (щоб уникнути інтернування) подався до рідного села¹¹.

Повернувшись додому, він вирішив продовжити навчання та декілька місяців готувався до вступних іспитів у сьомий клас Львівської академічної гімназії, які успішно склав у червні 1921 р. М. Андрусяк закінчив гімназію наприкінці травня 1923 р.¹²

Впродовж наступних п'яти років (1923–1928) він навчався в Львівському університеті ім. Яна Казимира, спочатку на філософському відділі, а згодом (після його поділу на гуманістичний і математично-природничий) на гуманістичному¹³. В цей час на факультеті остаточно сформувалися наукові школи польських істориків, відомими представниками яких були вихованці проф. Францішека Ксаверія Ліске – Людвіг Фінкель, Францішек Буяк, Станіслав Закшевський та ін.

М. Андрусяк відвідував семінар з польської історії епохи середньовіччя під керівництвом професора-медієвіста, завідувача кафедри польської історії (з 1907 р.) Станіслава Закшевського. Під час навчання студент заробляв просвітянськими лекціями, і лише на четвертому році навчання, за сприяння С. Закшевського, почав отримувати щомісячну стипендію (45 золотих). За його порадою записався Андрусяк і на п'ятий рік. Професор давав своїм студентам опрацьовувати теми польсько-українських відносин, причому українцям, переважно з національної історії. (Щоправда, окремі сучасні дослідники вважають, що він мав антиукраїнські настрої)¹⁴. Студент згадував: «вже на просемінарі звернув проф. Закшевський на мене увагу через те, що я часто збирав голос у дискусії. Тому й прийняв мене на семінар, звільняючи від вступного передсемінарійного колоквиуму»¹⁵. Відвідуючи семінар початкуючий дослідник отримав завдання написати рецензію на працю А. Лукашевського, присвячену гетьману Петру Конашевичу-Сагайдачному. Відтак йому довелося проаналізувати політику короля Владислава IV (1632–1648) щодо православних в Польщі. Зацікавившись становищем Унійної церкви в

XVII ст., Микола Андрусяк попросив професора допомогти у вивченні життєпису львівського єпископа Йосифа Шумлянського. Він досліджував невикористані матеріали у львівських архівних збірках. С. Закшевський схвалив намір молодого дослідника¹⁶. Вже у 1931 р. М. Андрусяк у Львівському університеті захистив докторат, присвячений Й. Шумлянському, та отримав звання доктора філософії (18 березня)¹⁷.

Значну підтримку молодому вченому надали й українські науковці, зокрема Іван Крип'якевич та Михайло Грушевський. Останній, як керівник Історичної секції Всеукраїнської академії наук (ВУАН) потребував інтенсивних контактів з колегами-галичанами, оскільки планував продовжити археографічну працю, започатковану у львівський період своєї наукової діяльності, та опрацьовувати матеріали архівосховищ і бібліотек Москви, Ленінграда, Львова, Кракова, Варшави, Відня, Парижа, Ватикана. Досліджувати фонди українського походження, які перебували поза межами УРСР, йому допомагали співробітники Наукового товариства ім. Шевченка у Львові¹⁸, зокрема Іван Крип'якевич. За його згодою у Львові організовано групу співробітників Історичної секції та Комісії Західної України ВУАН, опираючись на яких, М. Грушевський приступив до створення бібліографічного реєстру «Західна Україна». Новий реєстр книг, статей і рецензій охопив широкий спектр наукових проблем – археологію, матеріальну культуру, мистецтво; соціальну, культурну та політичну історію (включно з економікою, правом, історичною географією, й допоміжними науками); мову і літературу (театр, критика), етнографію та фольклор, краєзнавство, некрологію, біографістику¹⁹.

За сприяння І. Крип'якевича, збирати бібліографію доручили випускнику університету Миколі Андрусяку²⁰. Вже в грудні 1928 р. М. Грушевський отримав першу частину карток і вислав до Львова гонорар (70 доларів) для І. Крип'якевича та М. Андрусяка. Оплачувалася робота по 7,5 американських центів за одну ановану бібліографічну карточку. Після року такої співпраці Грушевський скаржився Крип'якевичу, що бібліографічні картки, виписані Андрусяком, при перевірці містять неточності. Однак, незважаючи на певні огріхи, закликав продовжувати її упорядкування²¹. Як історик-початківець і працівник Бібліотеки НТШ Микола Андрусяк підготував західноукраїнську бібліографію за 1928 р., опубліковану в двох випусках київського журналу «Україна» (1929). Також він зібрав інформацію про видання першої половини 1929 р., яку надіслав М. Грушевському²². Однак її друк заборонила радянська цензура²³.

У автобіографії М. Андрусяк згадував про цю співпрацю так: «Мушу зазначити, що видатки, зв'язані з докторськими іспитами й промоцією, покрити я завдяки щедрій допомозі акад. Михайла Грушевського, який за посередництвом д-ра Крип'якевича платив мені за збирання бібліографічних матеріалів. Я сподівався співробітничати в його історичних видавництвах і тим віддячитися заслуженому батькові української сучасної історіографії, однак, на жаль, наслідком його теперішньої долі й упадку видавництва не могу цього сповнити»²⁴.

М. Андрусяк був досить активним у громадському житті студентства. У 1926 р. з ініціативи Іллі Витановича (Барана) (історика господарства, з 1937 р. директора Кооперативного ліцею у Львові), Івана-Костянтина-Онуфрія Гладилевича (політичного діяча та журналіста), Романа Зубика (історика Львова, економіста), Миколи Пасіки (з 1926 до 1939 р. співредактора львівських газет і журналів «Поступ», «Нова Зоря», «Батьківщина» та ін.) при «Студентській громаді» постала нова секція студентів-істориків – «Історичний кружок». М. Андрусяка вибрано до її складу, а вже на другому засіданні призначено керівником²⁵. Серед матеріалів особистого фонду М. Андрусяка збереглося посвідчення члена товариства²⁶.

На зібраннях Секції виголошувалися реферати, зокрема М. Андрусюком: «Ідеологія українських суспільних верств на Україні в першій половині XVII ст.», «Про інтерпретацію історичних джерел», «Яка користь є для студента-історика з власної фахової організації», «Записки хорвата Ю. Крижанича про Україну», «Праця українських істориків за царського режиму», «Нерозв'язані питання в українській історіографії» та «Досліди над минулим України». Наприкінці 1926 – початку 1927 р. через внутрішні суперечки в товаристві М. Андрусак, І. Гладилевич та М. Пасіка спробували відокремити «Історичний кружок», а згодом просили дозволу в ректораті університету заснувати окреме науково-історичне «Товариство студентів-українців гуманістичного Відділу Львівського університету», однак безуспішно²⁷. М. Андрусак згадував, що Університетський сенат не дозволив відкриття останнього через термін «українців», а тогочасний ректор-палеонтолог Юзеф Семірадзький заявив, що «сам з Харкова, але там населення не говорить по-українськи, тільки по-малоруську»²⁸.

Члени секції «Студентської громади» написали листа до М. Грушевського з пропозицією співпраці. У відповідь Грушевський запропонував опрацьовувати матеріали, що стосувалися Галичини австрійського періоду та надіслав примірники двомісячника «Україна», «Наукового збірника Історичної секції ВУАН» та 4 том своєї праці «Історія української літератури». Так було започатковано бібліотеку «Історичного кружка», яку доповнив І. Гладилевич²⁹. За два роки секція збрала бібліотеку, у якій, зокрема, був комплект «Історії України-Руси» М. Грушевського. М. Андрусак згадував, що Грушевський «по-батьківському ставився до молодих істориків. Тому на 60-ліття історика в 1926 р. студентський «Історичний кружок» надіслав йому зі Львова вітальну телеграму. На жаль, у листопаді 1928 р. польські студенти напали на Академічний Дім, де містилася бібліотека «Історичного кружка», і під час погрому її знищили. Після того, як М. Андрусак склав повноваження голови, секцію очолив Микола Дужий, а невдовзі «речник крикливої націоналістичної молоді Володимир Янів»³⁰.

У листопаді 1928 р. М. Андрусак склав науковий учительський іспит з історії (головного предмету) і німецької мови (додаткового) та звернувся, як колишній учень Академічної гімназії, до голови «Рідної школи» у Львові, філолога Іллі Кокорудза (1927–1933) з проханням допомогти влаштуватися на роботу. Заручившись його підтримкою, молодий вчитель, отримав посаду в гуманітарній дівочій гімназії «Рідної школи», і з кінця грудня 1928 р. до кінця червня 1929 р. викладав німецьку мову в нижчих класах³¹.

Подальшому вчителюванню завадила військова служба³². У серпні 1929 р. М. Андрусак мобілізовано до Війська Польського, де закінчив школу підхорунжих. «Покликано мене до школи підхорунжих резерви піхоти в Замброві, ломжинського повіту на захід від Білостоку. – згадував він. – Тут було нас українців більше тридцятки. Відносини були можливі. Якщо було в мене нагадування на військо, то тільки тому, що воно відірвало мене від праці. Тому старався я спершу викрутитися вдаючи хворого, однак безуспішно»³³.

Згадуючи про службу він також зауважив, що його як передплатника «Діла» (неофіційного органу найбільшої української партії – Українського національно-демократичного об'єднання) військово командування внесло в список «неблагонадійних... Побойючись, мабуть, щоб я як простий солдат не ширив протидержавного духа серед солдатів, задержано мене в підхорунжівці... З кінцем червня 1930 р. закінчився курс підхорунжівки і я від'їхав до Варшави на Цитаделю, до 30-го піхотного полка з шумною назвою «Strelców Kaniowskich» (Канівських стрільців). Тут вдалося мені прочитати тайну опінію про мене із замбрівської школи. Звучала вона ось так: «Інтелігентність посередня, дисципліна значна, вишкіл задовільний, старанність значна, службова лояльність значна,

державна лояльність під знаком запитання, моральна цінність достатня, зовнішній вигляд пересічний, володіння командами пересічне, володіння стройовими командами непевне, поведінка на службі цілком добра, поза службою дуже добра. Взагалі – задовільний. Надається на командира секції і дружини»³⁴. В 30-ому піхотному полку він проходив перепідготовку двічі: з 5 жовтня до 15 листопада 1931 р. та з 13 червня до 23 липня 1932 р. Як і в підхорунжівці отримував українські часописи («Діло», «Нову Зорю», «Новий Час»), через що довкола нього гуртувалися земляки-українці. Траплялося, що підстаршина, побачивши в його руках українську газету й озирнувшись, чи не йде хто з вищої влади, говорив до Андрусяка українською мовою. Історика дивувало: серед військовиків є стільки земляків. Польські старшини не могли не звернути уваги на старшину, який отримував національні видання, тож часто обговорювали з ним польсько-українські відносини, однак М. Андрусяк шкодував, що з огляду на мундир не міг відверто висловлюватися на цю тему³⁵.

Про службу він згадував, що спочатку його пригноблював сам вигляд польського мундиру, та після закінчення був задоволений, що отримав військове звання. «Перші військові справи були для мене справжнім відпочинком, а вже другі не тільки відпочинком, але й розрадою після цього факту, коли мене Виділ НТШ безцеремонно звільнив з функції бібліотечного урядовця. Наслідком цього моя майбутність є під знаком примусової голодівки»³⁶. Далі М. Андрусяк згадував: «Судилося мені жити в часі, в якому нема місця для інтелігентів без родинних зв'язків із «заслуженими патріотами та батьками народу» – в українських установах. Не зважаючи на те, що я вигребую дещо з минулого України, нема для мене місця ні в школах «Рідної школи», ні в «Бібліотеці НТШ»³⁷.

Викладаючи в гуманітарній гімназії «Рідної школи» у Львові, він щомісячно отримував 96 злотих. Пішовши на військову службу, Микола не встиг отримати платні за червень 1929 р. і вирішив ці кошти залишити на потреби «Рідної школи». На його запит, куди були спрямовані гроші, директор історик Омелян Терлецький «щось мняв, що мусить пошукати, куди вони пішли й на тому скінчилося» – так записав в автобіографії М. Андрусяк (вересень 1932 р.)³⁸. З листування відомо продовження цієї справи³⁹. У листі від 5 жовтня 1932 р. повідомлялося, що гроші отримав дійсний член НТШ, математик Мирон Зарицький, і Миколі Андрусяку треба звертатися до нього. На докір щодо звільнення з гімназії зазначено, що його ніхто не усував з посади, а він втратив її через покликання до військової служби⁴⁰. В листі від 21 лютого 1933 р. Андрусяку повідомляють, що М. Зарицький переслав частину грошей, які можна отримати⁴¹.

М. Андрусяк співпрацював з багатьма галицькими ученими, однак взаємини з деякими склалися не дуже добре. Сповнений енергії та схильний до дискусій запальний історик зазнав чимало поневірянь у пошуках роботи. Недарма відомий сходознавець Омелян Прицак, згадуючи Миколу Андрусяка, характеризував його як «людину тяжкої вдачі»⁴². Ймовірно, саме емоційний характер М. Андрусяка, призвів до конфлікту з відомим радянським – головою НТШ, академіком ВУАН Кирилом Студинським. Андрусяк згадував, що останній прагнув «обсадити товариство своєю родиною, весь час докучав мені, щоб я йшов на вчительську роботу... Студинський не міг знести мене; коли Історично-Філософська Секція вибрала мене дійсним членом, очорнював, як тільки міг, перед проф. Кордубою мою дотеперішню наукову працю. Для мене було дивним, чому він не висловив своїх гадок мені, бож прецінь як старша людина й голова товариства, якого я був урядовцем, міг це зробити. Та інтригуючи проти мене, він навіть не здогадувався, що мені на жадних почестях не залежить. Свій вибір на дійсного члена вважав я тільки наложення на мене обов'язку працювати для української науки, що я робив досі по змозі й без того титулу. А тепер й після остаточного затвердження мене дійсним членом не знаю,

чи зможу виконати вложений на мене обов'язок після відібрання мені змоги проживати у Львові. Тому більше послідовно поступив би виділ НТШ, якщо б редукуючи мене одночасно й не затвердив мене дійсним членом»⁴³. У 1932 р. М. Андрусак залишив посаду бібліотекаря, хоча того ж року його обрано дійсним членом Історично-філософської секції НТШ⁴⁴.

У 30-х роках галицькі часописи «Діло», «Життя і знання», «Нова Зоря», «Літопис Червоної Калини», «Яворівщина», «Мета», «Новий час» та інші публікують численні історичні студії молодого доктора⁴⁵. Бажаючи працювати для всього українського народу, а не для однієї партійної групи, він не відмовлявся від написання статей. Зокрема, завдяки «особистій приязні з товаришем по фаху й ровесником І. Гладилевичем помістив я статейку в редактованому ним «Поступі»⁴⁶, хоч я стояв від ідеологічної групи, що біля нього гуртувалася, осторонь. Коли ж звернувся до мене дир. Антін Крушельницький із зазивом співробітничати в «Нових шляхах»⁴⁷, що – по його словам – мали бути літературно-науковим журналом на національній безпартійній платформі, я також згодився, вірючи йому на слово⁴⁸».

Його надалі цікавили проблеми церковної та козацької тематики. За порадою Івана Кривецького нагромаджував матеріали про діяльність «Галицько-Руської Ради» в 1848–1851 рр., писав огляди української історіографії 1921–1930 рр. до авторитетного часопису «Kwartalnik historyczny». Велику допомогу М. Андрусяку надавав літературознавець М. Возняк, який «выводив» його на краківські та варшавські книгозбірні, архіви та приватні колекції, допомагав матеріально, «навіть в останні часи рятував перед голодівкою»⁴⁹.

Упродовж 30-х років опубліковано низку праць Миколи Андрусяка, серед яких дослідження з історії козаччини – «Зв'язки І. Мазепи зі Станіславом Лещинським і Карлом XII»⁵⁰, «Мазепа і Правобережжя»⁵¹, «До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм у 1668–1669 рр.»⁵², української Церкви – «Й. Шумлянський: перший уніатський Львівський єпископ (1667–1708)»⁵³; національно-визвольної боротьби в Галичині – «Нариси з історії галицького москвофільства»⁵⁴, «Чи був москвофілом М. Качковський?»⁵⁵; історіографічні огляди⁵⁶ та ін. Завдяки цим роботам, він став відомим істориком.

У 1936–1939 рр. М. Андрусак викладав на неофіційному Семінарі історії України для українських студентів Львівського університету, організованому при НТШ з ініціативи Теофіла Коструби. Керівником та одним з його головних викладачів був І. Крип'якевич⁵⁷. Секретарем семінару став Олександр Домбровський, а викладачами Омелян Терлецький, Теофіл Коструба, Микола Андрусак. Згодом О. Домбровський згадував: «М. Андрусак викладав головню ділянку методології історичних дослідів. Молодий ще тоді й повний емоцій викладач звик був не раз випитувати студентів з виложеного матеріалу, вимагаючи підготування з викладу на виклад»⁵⁸. Водночас він був членом Комісії старої історії України НТШ у Львові⁵⁹, Комісії нової історії України (заступник голови)⁶⁰, відвідував засідання історичної секції НТШ⁶¹, передвиборчі наради дійсних членів НТШ⁶².

М. Андрусак активно співпрацював з польськими науковими осередками, зокрема з Польською академією знань у Кракові, написавши кілька статей для «Польського біографічного словника»⁶³. У ньому опубліковано життєписи Діонісія Балабана, Тихона Байбуза та Якова Чалого⁶⁴. Замовляли молодому історику статті також і про інших діячів (Дмитра Чечеля, Михайла Черкаського, Івана Бугая), однак з різних причин не надрукували. Співпрацював М. Андрусак і з Польським історичним товариством, яке за рекомендацією проф. С. Закшевського опублікувало його працю «Справа Київського патріархату за часів Владислава IV» (Львів, 1934) і декілька інших студій⁶⁵.

Упродовж 1937–1938 рр. Андрусяк працював на посаді ректора та викладача історії України в Робітничому університеті товариства «Сила» у Львові⁶⁶. Загалом кар'єра приватного або гімназійного викладача в поєднанні з публіцистикою була типовою для багатьох галицьких учених того часу. 1936 р. його обрали дійсним членом Історично-правничої секції Богословського наукового товариства у Львові, 1939 р. – членом Виділу товариства «Просвіта» у Львові, 1941 р. – членом Українського історико-філологічного товариства у Празі⁶⁷.

У 1938–1939 рр. Микола Андрусяк листувався з поетом й археологом Олегом Кандибою (Ольжичем) щодо підготовки «Збірника Українського наукового інституту в Америці». Як відомо, цей Інститут створено 1938 р. у США, як осередок наукової діяльності еміграції⁶⁸. О. Кандиба пропонував М. Андрусяку, М. Возняку та іншим галичанам надіслати статті до цього видання⁶⁹. Заслуговує уваги той факт, що збірник планувалося видавати в Хусті – столиці незалежної Карпатської України. Але у зв'язку з угорською окупацією краю, а згодом вибухом Другої світової війни підготовка видання ускладнилася⁷⁰. О. Кандиба писав до М. Андрусяка з Праги про те, що всі матеріали до збірника пропали в Хусті та просив його прислати копію статті, якщо така існує. М. Андрусяк виконав прохання колеги, негайно виславши її. Вже у 1939 році «Збірник українського наукового інституту в Америці» все ж побачив світ, привернувши увагу широкого загалу українців. У ньому опубліковано студію М. Андрусяка «Українська історіографія»⁷¹.

Німецько-польська війна та радянська окупація Львова восени 1939 р. змусили замислитися М. Андрусяка щодо майбутнього: «Я тоді носився з гадкою, чи покидати Львів і втікати на Захід. Заки я рішився, що мені слід діяти, зайшов у другій половині жовтня 1939 р. іменований советською владою ректор львівського університету, київський історик Михайло Іванович Марченко до Бібліотеки Наук. Т-ва Шевченка у Львові ще в уніформі советського капітана і, представившись працівникам Бібліотеки, просив мене як історика зібрати матеріали до історії західно-українських партій та принести йому до канцелярії ректорату львівського університету»⁷². Віднайшовши потрібні матеріали власноруч передав ректору та попросив прийняти на роботу до університетської бібліотеки помічником Богданові Барвінському. М. Марченко погодився. Однак, вже 26 жовтня ректор викликав М. Андрусяка та запропонував посаду «помічника проректора» по навчальній частині Львівського державного університету⁷³.

Новозатверджений ректор університету (16 жовтня 1939 р.) Михайло Марченко розпочав реорганізацію цього вищого навчального закладу на радянських засадах. Своїми наказами він обмежив викладацько-наукову монополію польських учених створивши дві українські кафедри – історії України й історії української літератури. 30 жовтня він надіслав деканам усіх факультетів своє розпорядження про заміну в урядовому листуванні університету польської мови українською. Вже наступного дня зобов'язав «деканів факультетів та помічника проректора д-ра Андрусяка на протязі п'яти днів з дня видання цього наказу укомплектувати факультет складом кваліфікованих викладачів української мови, щоб запровадити з днем 10 листопада 1939 р. на всіх курсах факультетів Львівського державного університету викладання української мови з обов'язковим відвідуванням всіх студентів»⁷⁴. 30 жовтня наказом М. Марченка створено комісію з розгляду заяв у справі прийому до Університету на гуманістичний факультет, куди увійшли професори К. Студинський, Є. Курилович, К. Маєвський, М. Андрусяк (від ректорату) та Гуфельд (голова)⁷⁵.

Фактично Микола Андрусяк став посередником між польськими професорами та радянським ректором, і як він згадував: «виглядало, що обидві сторони з мене вдоволені.

Про мене пішла поголоска, що від мене залежить те, щоб дістати якоесь становище в університеті, й до мене приходили різні люди, серед них і мої давні знайомі за «посадами», і мої вияснювання, що я не маю ніякого впливу, приймали недовірливо»⁷⁶. На посаді помічника проректора М. Андрусак працював лише до 15 грудня 1939 р., відтак переведений на посаду старшого бібліотекаря університетської бібліотеки⁷⁷.

Цей епізод з життя історика висвітлив на допитах у НКВС М. Марченко: «Проректором по науковій частині був назначен один из научных сотрудников Научного общества им. Шевченко Андрусак, котрого я знав до приходу в университет только по его научным трудам. Вскоре я узнал, что этот человек связан как в прошлом, так и в настоящем с ОУН (Организация Украинских Националистов), и он, проработав около месяца в должности помощника проректора по научной части, был отстранён мною от этой работы, переведён на работу в библиотеку, но он отказался работать в должности библиотекаря. Дальнейшая его участь мне не известна, слышал, что он ушел на немецкую сторону, куда в то время стремились идти многие украинские и польские националисты»⁷⁸.

Водночас кандидатура М. Андрусак запропонована на посаду директора Інституту історії України при Львівській філії АН УРСР. Про цю подію історик згадував: «За якийсь час зателефонував до мене Ілля Стебун, один з двох «реформаторів» Наук. Т-ва ім. Шевченка на «філіял Академії Наук УРСР». Він запитав мене, чи не міг би я зайти ввечері до його кімнати в «Народній Гостинниці» при вул. Костюшки. Очевидно, я не міг відмовити ... Він почав розмову зі мною у зв'язку з поставленою, мабуть, проф. Крип'якевичем пропозицією іменувати мене директором Інституту Історії України при Філії Академії Наук УРСР, при чім Стебун пригадав мені моє поборювання проф. К. Студинського за його «радянське» та моє «ширення культури Ю. Тютюнника» в донецькій «Вістнику». Скінчив тим, що я займаю високе становище, не виключено, що займу ще вище, але скоріше чи пізніше, я мушу скласти заяву з критичним ставленням до свого минулого й до минулого інших. Чим скорше я це зроблю, тим для мене краще»⁷⁹. Йому згадали публікації в «Вістнику»⁸⁰, зокрема, про Українську Галицьку Армію та ін., кваліфікувавши ідейно-політичні погляди автора як відверто націоналістичні. Зрештою, і сам Андрусак негативно ставився до радянської системи та не бачив можливостей для академічної кар'єри за нових обставин. До того ж виникла реальна небезпека арешту.

У середині грудня 1939 р. несподівано заарештовано військово-політичних діячів Володимира Старосольського, Івана Шендрика. М. Андрусак писав: «Я тремтів, що станеться зі мною. ... Коли повернувся Стебун з Києва і, розділюючи становище в філіялі Академії Наук УРСР, сказав: «хай Андрусак готується до тюрми», я «оформлював» свій переїзд через німецько-радянський кордон; коли Стебун довідався, що я на другому боці кордону, сказав: «Слід було його відразу розстріляти»⁸¹.

У грудні 1939 р. Андрусак перебрався до окупованої нацистами Польщі. За допомогою працівників Українського Домового Комітету Миколи Ценка та Лева Дубаса він опинився у Кракові, де оселився в будинку українських біженців. На зібранні культурно-освітніх працівників історик зустрівся з Оленою Телігою та Олегом Кандібою-Ольжичем, який вручив примірник «Збірника Українського Наукового Інституту в Америці» й відбиток його статті про українську історіографію⁸².

Під час німецької окупації України Андрусак перебував у Києві, де в 1941–1942 рр. дещо активізувалося національно-культурне життя⁸³. Українські політики прагнули також налагодити наукову працю для вчених-гуманітаріїв. Київська міська управа, створена 21–22 вересня 1941 р. під головуванням проф. Олександра Оглоблина та його заступника Володимира Багазія, діяла як українська допоміжна адміністрація, «максимально

використовуючи задекларовану спочатку окупантами підтримку національному рухові». Академію наук підпорядкували Відділу культури й освіти та взяли на міський бюджет⁸⁴. Микола Андрусак працював заступником керівника цього Відділу при Міській управі з 13 листопада 1941 р. до 1 лютого 1942 р. Його завідувач проф. Костянтин Штепа 20 жовтня 1941 р. видав наказ про призначення членів Президії Української Академії Наук (УАН) та директорів її установ. Згідно з ним виконувачем обов'язків керівника Історично-філологічного відділу призначено О. Оглоблина, директором Археологічного інституту – Н. Полонську-Василенко, а Інституту історії України – М. Андрусак⁸⁵.

У доповідній записці про стан Інституту та роботу в умовах окупації М. Андрусак писав: «Інститут історії України в системі інститутів Української академії наук займає особливе місце. Він розробляє тематику з історії героїчного минулого українського народу. Інститут має цінну бібліотеку, спільно підібрану, яка дорівнює 25000 томів. Бібліотека в основному збереглась. Лише незначну частину (120 томів) з числа стародруків жидо-більшовики вивезли до Уфи. Туди ж вивезені рукописи незакінчених творів співробітників Інституту. Решта майна (меблі та ін.) повністю збереглась. Інститут має всі можливості до роботи в нових умовах»⁸⁶. М. Андрусак піклувався про створення історичної бібліотеки на основі зібрання книжок колишнього ректора Львівського університету і співробітника Інституту історії України М. Марченка, проте задум не вдалося реалізувати⁸⁷.

М. Андрусак згадував, що від початків німецької окупації Київ заповнили псевдонаукові «специ» з так званої групи Розеберга, а вже в грудні, для ліквідації наукових установ Києва прибув керівник робочої групи «Наука» фон Франке. На сторінках «Нового українського слова» він цинічно заявляв: «нема історії України, як і історії українського народу; є тільки історія української території, за яку боролись сусідні великі держави, тепер німецький народ вирішує боротьбу на свою користь»⁸⁸. У січні 1942 р. фон Франке розіслав листи до київських наукових установ, де зазначалося: дозволено діяти лише тим інститутам, що мають практичне значення для німецьких діянь. Обороняючи Інститут історії України та мовознавчі інститути УАН, М. Андрусак, як заступник керівника міського відділу культури й освіти, писав до нього, вказуючи, що ці установи можуть існувати, бо там працюватимуть безкоштовно, а Відділ опікуватиметься приміщеннями. Однак дозволу на таке функціонування не отримав, бо «обербюргермайстер не дозволить Міській управі навіть щонайменший бюджет для цих установ, що повинні зникнути, як німцям не потрібні»⁸⁹.

Після цього 22 січня 1942 р. заступник німецького бургомістра Києва Ровгаша викликав М. Андрусак та погрожував арештом, якщо він вестиме «політику» в Києві. Андрусак заявив, що не може працювати в Управі, не маючи можливості боронити українські інтереси перед німцями⁹⁰. Тим часом арештовано В. Багазія, керівників відділів при Міській управі, а також подружжя Олени та Михайла Теліг, з якими Андрусак був давно знайомий. Справа видання йому перепустки на виїзд з Києва «застрягла» у німецькій поліції. Він згадував: «За кілька днів перед моїм від'їздом виїхала остання група мельниківців з Києва. ...Уможливив мій виїзд референт Централі Цукротресту на Київ. Централь була тоді в Житомирі, а її київський референт відсилав автом інженерів-фахівців й вписав в їхню листу й мене. Так я приїхав до Житомира»⁹¹.

Священик і громадський діяч Йосиф Кладочний згадував, як до нього прибув Микола Андрусак, блідий і стривожений, зі словами: «Рятуйте! Гестапо на моїх слідах – хоче мене заарештувати. Як це станеться – мене розстріляють». Й. Кладочний допоміг йому добратися до Житомира. Він говорив: «якби прочитав це колись М. Андрусак, то пригадав би все, яке то було «времячко», як ми ще молоді були»⁹². Про те «времячко» М. Андрусак

згадував у кореспонденції «У збудженій в огні столиці України (Славній пам'яті мучеників за Україну в Києві в 1941–42 рр.)», підписавшись псевдонімом Никон Немирон⁹³.

26 лютого 1942 року він залишив Київ і перебрався до Львова, де пропрацював бібліотекарем НТШ, викладав історію й географію у Першій українській державній гімназії та Вчительській семінарії (1943–1944 рр.), історію української Церкви в Греко-католицькій богословській академії (квітень–липень 1944 р.), працював статистиком у психотехнічному закладі (до кінця серпня 1943 р.)⁹⁴. У березні 1944 р. М. Андрусак взяв участь у нараді щодо збереження історичних документів, на якій були присутні митрополит Андрей Шептицький, кардинал Йосип Сліпий, архімандрит Климентій Шептицький, директор Національного музею Іларіон Свенціцький, історики Мирон Кордуба, Іван Крип'якевич, Олександр Оглоблин, Наталя Полонська-Василенко та ін.⁹⁵ У липні 1944 р. учений переїхав до Праги, де з вересня 1944 р. до середини квітня 1945 р. працював у Слов'янському відділі університетської бібліотеки⁹⁶.

Після Другої світової війни М. Андрусак перебував у таборах для переміщених осіб у Західній Німеччині, брав участь у культурно-освітньому та науковому житті еміграції другої половини 40-х років ХХ ст.⁹⁷ Від січня 1946 р. до червня 1948 р. він викладав історію України в Українському Вільному Університеті в Мюнхені, читав курс «Історії козаччини». Його рукописні лекції у чотирьох книгах розповсюджувалися серед студентів⁹⁸. Член Церковно-Археографічної Комісії апостольського візитатора для українців у Західній Європі, метою якої було дослідження історії Церкви в Україні. 28 серпня 1946 р. до складу цієї Комісії, окрім М. Андрусяка, запрошено Д. Дорошенка, В. Ленцика, О. Оглоблина, Н. Полонську-Василенко, Й. Скрутеня та ін.⁹⁹

Згодом вчений переїхав до Сполучених Штатів Америки, де викладав історію в інститутах та коледжах. На схилі життя він опублікував низку історико-краєзнавчих праць, присвячених Галичині¹⁰⁰. Останні роки Микола Андрусак замешкав з родиною у м. Акроні (штат Огайо). Виховував трьох дітей: Олександру, Зиновію та Ярослава¹⁰¹. Помер 25 січня 1985 р. у м. Бостоні (штат Масачусетс, США)¹⁰².

Історик та громадський діяч Микола Андрусак зробив суттєвий внесок у національно-державну справу українського народу, скарбницю його науки та культури. Існує потреба доповнювати бібліографію наукових праць вченого, розпочату О. Ясем¹⁰³, упорядковувати листування з колегами. Окремого дослідження потребує період його керівництва Інститутом історії України у Києві.

Анотація

У статті простежено життєвий шлях історика, члена Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, директора Інституту історії України у Києві (1941–1942) Миколи Андрусяка (1902–1985). Показано його наукові зацікавлення проблемами козаччини, Української церкви, москвофільства, Визвольних змагань першої чверті ХХ ст., краєзнавства та історіографії.

Annotation

The article is concerned with a comprehensive study of life of the historian, a member of Shevchenko Scientific Society and director of the Kyiv Institute of History of Ukraine in 1941–1942. Here are shown his scientific interests in the Cossacks, the Ukrainian Church problems, moskwofilstwo, liberation movements of the first quarter of XX cent., study of local lore and historiography.

- ¹ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі: ЦДА України у Львові). – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 1 (Свідоства, довідки, залікові книжки та інші особисті документи Андрусяка Миколи. 1913–1939). – С. 1; Андрусяк М. Автобіографія (вересень 1932) / Публ. Л. Тиміш // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2000. – Вип. 4. – С. 468; Герасимова Г. Андрусяк Микола Григорович // Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник / Серія “Українські історики”. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. – В. 2. – Ч. 2. – С. 10.
- ² ЦДА України у Львові. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1; Андрусяк М. Автобіографія. – С. 468.
- ³ Андрусяк М. Автобіографія. – С. 468.
- ⁴ Там само. Йшлося, ймовірно, про радикальну (створена 1890 р.), або національно-демократичну (створена 1899 р.) партію.
- ⁵ ЦДА України у Львові. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2, 3, 4.
- ⁶ Андрусяк М. Автобіографія. – С. 469; Ясь О. Микола Андрусяк – історик та публіцист: матеріали до біографії // Молода нація. – Київ: Смолоскип, 2003. – №3 (28). – С. 251–259.
- ⁷ Качкан В. Противник антрактів у дослідженнях історії України (Наукові візії М. Андрусяка) // Хай святиться ім'я твоє: Українознавство та пресологія (XIX – п. п. ХХ ст.). – Львів, 1998. – С. 242.
- ⁸ ЦДА України у Львові. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 8; Андрусяк М. Автобіографія. – С. 468.
- ⁹ Андрусяк М. В юнацькій школі: 1) після трагедії УГА; 2) останній відступ // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – №10. – С. 18–20; №12. – С. 7–8; Його ж. Серед останків УГА: (Спомини) // Історичний Календар-Альманах Червоної Калини на 1932 рік. – Львів, 1931. – С. 113–115; Його ж. Стрілецька мандрівка 1 січня 1920 року // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – №1. – С. 17; Його ж. Із стрілецьких спогадів // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. – №5. – С. 9–10.
- ¹⁰ Ясь О. Микола Андрусяк – історик та публіцист: матеріали до біографії // Молода нація. – Київ: Смолоскип, 2003. – №3 (28). – С. 252.
- ¹¹ Андрусяк М. Микола Шаповал: Галичина // Україна (Париж). – 1949. – № 2. – С. 85.
- ¹² ЦДА України у Львові. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 13.
- ¹³ Там само. – Арк. 14-24; 44–53.
- ¹⁴ Зашикільняк Л. До історії українсько-польських наукових взаємин у Львові міжвоєнного періоду // Львів: місто–суспільство–культура: Збірник наукових праць / За ред. М. Мудрого. – Львів: ЛДУ ім. Івана Франка, 1999. – С. 550–551.
- ¹⁵ Андрусяк М. Автобіографія. – С. 469, 470.
- ¹⁶ Там само. – С. 469.
- ¹⁷ ЦДА України у Львові. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 91.
- ¹⁸ Рубльов О. Іван Петрович. До історії співпраці Івана Крип'якевича з установами ВУАН // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. – Т. 8. – Львів, 2001. – С. 748.
- ¹⁹ Лист М. Грушевського до І. Крип'якевича від 17 жовтня 1928 р. // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. – Т. 8. – Львів, 2001. – С. 346.
- ²⁰ Андрусяк М. Іван Крип'якевич // Літопис Бойківщини. – 1970. – Ч. 1–2 (16–17). – С. 51.
- ²¹ Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич (За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів) // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. – Т. 8. – Львів, 2001. – С. 346.
- ²² Андрусяк М. Рец. на: Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка 1892–1930. – Мюнхен: Українське Історичне Товариство, 1970. – 110 с. // Український історик. – 1971. – Рік 8. – С. 121–122.
- ²³ Бескид Ю. На сторожі історичної правди. Сорокаліття (1927–1967) наукової праці історика, що досліджував також і Лемківщину // Лемківський календар на 1967 рік. – Торонто, 1967. – С. 49.
- ²⁴ Андрусяк М. Автобіографія. – С. 473.

- ²⁵ Андрусак М. Автобіографія. – С. 470; Глаголюк В. Андрусак Микола Григорович // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника / За ред. М. М. Романюка. – Львів, 1997. – Вип. 4. – С. 6; Ясь О. Микола Андрусак – історик та публіцист: матеріали до біографії. – С. 252–253.
- ²⁶ ЦДІА України у Львові. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 78.
- ²⁷ Андрусак М. Автобіографія. – С. 470; Качкан В. Противник антрактів у дослідженнях історії України. – С. 242–243.
- ²⁸ Бескид Ю. На сторожі історичної правди. Сорокаліття (1927–1967) наукової праці історика, що досліджував також Лемківщину // Лемківський календар на 1967 р. – Торонто, 1967. – С. 52.
- ²⁹ Андрусак Микола. Михайло Грушевський як історик – народник і державник // Записки НТШ. – Т. СХСVII. [Михайло Грушевський. У 110 роковини народження (1876–1976)]. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1978. – С. 17–18.
- ³⁰ Андрусак М. Автобіографія. – С. 470; Його ж. Михайло Грушевський як історик – народник і державник. – С. 18.
- ³¹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 35 (Листи Кокорудза І., Копержинського К., Кордуби М. і Кревецького І. 1928–1939). – Арк. 1.
- ³² Там само. – Спр. 1. – Арк. 82, 83, 86.
- ³³ Андрусак М. Автобіографія. – С. 471.
- ³⁴ Там само. – С. 472.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 48 (Листи управ укр. товариств, спілок, науково-дослідних установ у справі співробітництва М. Андрусяка з ними, врегулювання великих претензій з боку останнього. 1932–1939). – Арк. 2, 3, 5.
- ⁴⁰ Там само. – Арк. 2, 2 зв.
- ⁴¹ Там само. – Арк. 5.
- ⁴² Ясь О. Микола Андрусак – історик та публіцист: матеріали до біографії. – С. 253.
- ⁴³ Андрусак М. Автобіографія. – С. 473.
- ⁴⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 44 (Листування з Науковим товариством ім. Шевченка у Львові про прийняття участі в роботі товариства, запрошення, статті з обвинуваченням членів наукового товариства та інші документи. 1927–1939). – С. 10.
- ⁴⁵ Андрусак М. Автобіографія. – С. 475–476.
- ⁴⁶ Андрусак М. Україна в писаннях хорватського ченця Юрія Крижанича // Поступ (Львів). – 1927. – №9/10. – С. 289–298.
- ⁴⁷ Андрусак М. Українці – Великоруси – Поляки: Із думок М. Костомарова про відношення українського народу до російського і польського народів до поч. 60-их рр. XIX ст. // Нові шляхи. – 1929. – №1. – С. 124–128; Його ж. Рец. на ст.: Чубський П. До питання про джерела II частини “Fata morgana” М. Коцюбинською // Нові шляхи. – 1929. – №1. – С. 386.
- ⁴⁸ Андрусак М. Автобіографія. – С. 473.
- ⁴⁹ Качкан В. Противник антрактів у дослідженнях історії України. – С. 243.
- ⁵⁰ Андрусак М. Зв’язки І. Мазепи зі Станіславом Лещинським і Карлом XII // ЗНТШ. – Львів, 1933. – Т. 152. – С. 35–61.
- ⁵¹ Його ж. Мазепа і Правобережжя. – Львів, 1938. – 106 с.
- ⁵² Андрусак М. До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм у 1668–1669 рр. // ЗНТШ. – 1929. – Т. 150. – С. 197–227.
- ⁵³ Його ж. Józef Szumlański, pierwszy biskup unicki Lwowski (1667–1708): Zarys biograficzny. – Lwów, 1934. – 212 s.
- ⁵⁴ Його ж. Нариси з історії галицького москвофільства. З портретами москвофільських діячів. – Львів, 1935. – 78 с.
- ⁵⁵ Його ж. Чи був москвофілом М. Качковський? // Нова Зоря. – 1931. – № 53, 55.
- ⁵⁶ Андрусак М. Українська історіографія за останнє десятиліття (1921–1930): І. Осередки і видавництва. II. Напрями // Літопис Червоної Калини. – 1932. – №9. – С. 20–22; №10 – С. 21–

- 23; *Його ж.* Historiografia ruska (ukrainska) w latach 1921–1930: I. Ogniska naukowe i wydawnictwa; II. Historiografia i zrodloznawstwo // Kwartalnik Historyczny. – 1934. – R. 48. – Z. 1. – S. 57–64; Z. 2. – S. 299–318; *Його ж.* Досягнення і завдання сучасної української історіографії (Відчит на Шевченківській Академії Наукового Товариства ім. Шевченка) // Діло. – 1934. – 16 травня, 17 травня, 18 травня; *Його ж.* Післявоєнна історіографія української книги // Українська Книга. – 1937. – №1. – С. 25–30.
- ⁵⁷ *Винар Л.* Олександр Домбровський. (З нагоди сорокаліття наукової праці) // Український історик. – 1977. – № 3–4 (55–56).
- ⁵⁸ *Домбровський О.* Семінар історії України при НТШ у тридцятих роках // Домбровський О. Студії з ранньої історії України. Збірник праць НТШ. Львів; Нью-Йорк, 1998. – Ч. 9. – С. 316.
- ⁵⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 61, 63, 69, 73, 85, 87, 88, 89, 101, 102.
- ⁶⁰ Там само. – Арк. 75, 79.
- ⁶¹ Там само. – Арк. 64, 72, 76, 77, 81, 92, 94–98, 100, 103–108.
- ⁶² Там само. – Арк. 91.
- ⁶³ ЦДІА України у Львові. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 50 (Листування з польською академією наук про прийняття участі у виданні “Польського біографічного словника”). – Арк. 1–77.
- ⁶⁴ *Andrusiak M.* Bajbuza Tychon // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1935. – Т. 1. – З. 3. – С. 218–219; *Його ж.* Bałaban Dionizy // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1935. – Т. 1. – З. 3. – С. 248–249; *Його ж.* Czałyj Jakub // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1938. – Т. 4. – С. 162–163.
- ⁶⁵ *Зашильняк Л.* До історії українсько-польських наукових взаємин у Львові міжвоєнного періоду. – С. 550–551.
- ⁶⁶ *Ясь О.* Микола Андрусак – історик та публіцист: матеріали до біографії. – С. 254.
- ⁶⁷ *Тиміш Л.* Микола Андрусак: матеріали до біографії. – С. 465.
- ⁶⁸ *Бондаренко К.* П’ять невідомих листів Олега Кандиби до Миколи Андрусяка // Самостійна Україна. – 1995. – Ч. 1 (455). – С. 46–47.
- ⁶⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 34 (Листи Закшевського С., Іваніва Ю., Івахнюка А., Кандиби О. 1931–1939). – Арк. 17–28.
- ⁷⁰ *Ясь О.* Микола Андрусак – історик та публіцист: матеріали до біографії. – С. 255–256.
- ⁷¹ *Андрусак М.* Жмуток спогадів у зв’язку з редагуванням д-ром Олегом Кандибою “Збірника Українського наукового інституту в Америці” // Український історик. – 1976. – №1/4. – С. 110.
- ⁷² Там само. – С. 110.
- ⁷³ *Андрусак М.* Вибрані питання з церковного, громадського й освітнього життя в Переволочній // Нарис до історії села Переволочна / Упор. В. Лаба. – Львів, 2003. – С. 31; *Ковалюк Р.* Український студентський рух на західних землях XIX–XX ст. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2001. – С. 292.
- ⁷⁴ *Качмар В.* Михайло Марченко – ректор Львівського державного українського університету в 1939/1940 рр. // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. Вип. 15. – Львів, 2005. – С. 81–83.
- ⁷⁵ Архів Львівського національного університету ім. І. Франка. – Ф. 119. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 16.
- ⁷⁶ *Андрусак М.* Жмуток спогадів у зв’язку з редагуванням д-ром Олегом Кандибою “Збірника Українського наукового інституту в Америці”. – С. 111.
- ⁷⁷ Архів Львівського національного університету ім. І. Франка. – Ф. 119. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 128.
- ⁷⁸ Власноручні свідчення в’язня М. І. Марченка про його роботу ректором Львівського державного університету ім. І. Франка у 1939–1940 рр. (30 травня 1943 р.) // Український історичний журнал. – 1996. – №2. – С. 100–101.
- ⁷⁹ *Андрусак М.* Жмуток спогадів у зв’язку з редагуванням д-ром Олегом Кандибою “Збірника Українського наукового інституту в Америці”. – С. 111.
- ⁸⁰ *Андрусак М.* На галицькому загумінку // Вістник. – 1938. – Т. 2. – №5. – С. 369–371; *Його ж.* Хто деправує молодь? // Вістник. – 1938. – Т. 2. – №6. – С. 447–451; *Його ж.* Як зловлено

- Юрка Тютюнника? // Вісник. – 1938. – Т. 1. – №3. – С. 228–230; *Його ж.* Генерал Мирон Тарнавський [некролог] // Вісник. – 1938. – Т. 3. – Кн. 9. – С. 673–675.
- ⁸¹ *Андрусак М.* Жмуток спогадів у зв'язку з редагуванням д-ром Олегом Кандибою “Збірника Українського наукового інституту в Америці”. – С. 112.
- ⁸² Там само. – С. 113; *Ясь О.* Микола Андрусак та його студії про походження і значення терміна “Україна” (до історії однієї наукової дискусії) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наукових праць. – Число 10. – Ч. 2. – Київ, 2003. – С. 321.
- ⁸³ Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб / Від. ред. О. Є. Лисенко. – Київ; Львів, 2003. – С. 218–226.
- ⁸⁴ *Верба І.* Спроби відновлення Української Академії Наук у Києві (кінець 1941 – середина 1942 рр.) // Український історик. – 1995. – № 1–4 (124–127). – С. 87–90; Історія Національної академії наук України (1941–1945): Частина 1. Документи і матеріали / Редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. – Київ, 2007. – С. 28–30.
- ⁸⁵ Історія Національної академії наук України (1941–1945): Частина 1. – С. 428–429.
- ⁸⁶ Там само. – С. 448.
- ⁸⁷ *Верба І.* Історична наука в Україні та історики в період нацистської окупації (1941–1944 рр.) // Історія та історіографія в Європі. – 2004. – № 3. – С. 68.
- ⁸⁸ *Никон Немирон.* У збудженій в огні столиці України (Славній пам'яті мучеників за Україну в Києві в 1941–42 рр.). // В боротьбі за українську державу: Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / Ред. М. Марунчак. – Львів: Львів. Історико-просвітницька організація “Меморіал”, 1992. – С. 804.
- ⁸⁹ Історія Національної академії наук України. – С. 486–487.
- ⁹⁰ *Бескид Ю.* На сторожі історичної правди. – С. 55.
- ⁹¹ *Никон Немирон.* У збудженій в огні столиці України (Славній пам'яті мучеників за Україну в Києві в 1941–42 рр.). – С. 817.
- ⁹² *Шкраб'юк П.* Виноградник Господній. Історія життя о. д-ра Й. Кладочного. – Львів: Місіонер, 1995. – С. 171.
- ⁹³ Там само. – С. 172.
- ⁹⁴ *Бескид Ю.* На сторожі історичної правди. – С. 55–56; *Тиміш Л.* Микола Андрусак: матеріали до біографії. – С. 466.
- ⁹⁵ *Ясь О.* Микола Андрусак – історик та публіцист: матеріали до біографії. – С. 257.
- ⁹⁶ *Тиміш Л.* Микола Андрусак: матеріали до біографії. – С. 466.
- ⁹⁷ М. Г. М. Літопис Ліги Українських політичних в'язнів // В боротьбі за українську державу: Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / Ред. М. Марунчак. – Львів: Львів. Історико-просвітницька організація “Меморіал”, 1992. – С. 1075–1076.
- ⁹⁸ *Якимович Б.* Микола Андрусак – дослідник історії України // З минулого Знесіння. Вид. 2-ге. – Львів, 1992. – С. 5.
- ⁹⁹ *Ленчик В.* Церковно-Археографічна Комісія (Львів-Мюнхен) // Український історик. – 1997. – Т. 34. – №1/4. – С. 125.
- ¹⁰⁰ *Андрусак М.* Перемишль в історії України до 1918 року // Перемишль. Західний бастион України / За ред. Б. Загайкевича. – Нью-Йорк; Філадельфія: Перемиський Видавничий Комітет, 1961; його ж. Нарис історії Бойківщини // Бойківщина: Монографічний збірник матеріалів про Бойківщину з географії, історії, етнографії і побуту. – Філадельфія; Нью-Йорк, 1980; *Його ж.* Зборівщина в часі Першої світової війни та Західно-Української Народної Республіки // Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи. Історично-мемуарний і літературний збірник / Ред. Б. Гошовський. – Торонто; Нью-Йорк; Париж; Сідней: Видання Комітетів Зборівщини, 1985; *Його ж.* Вибрані питання з церковного, громадського й освітнього життя в Переволочній // Нарис до історії села Переволочна / Упор. В. Лаба. – Львів, 2003.
- ¹⁰¹ *Тиміш Л.* Микола Андрусак: матеріали до біографії. – С. 466.
- ¹⁰² Микола Андрусак (In memoriam) // Український історик. – 1986. – №1/2 (89–90). – С. 139; *Чебан М.* Андрусак Микола // Енциклопедія Львова. Т. 1. – Львів: Літопис, 2007. – С. 65–65.
- ¹⁰³ *Ясь О.* Матеріали до бібліографії праць М. Андрусак // Молода нація. – Київ: Смолоскип, 2003. – № 3 (28). – С. 260–275.